

Bibliotekarstudentens nettleksikon om litteratur og medier

Av Helge Ridderstrøm (førsteamanuensis ved OsloMet – storbyuniversitetet)

Sist oppdatert 11.12.23

Om leksikonet: https://www.litteraturogmedieleksikon.no/gallery/om_leksikonet.pdf

Kildekritikk

Å drive kildekritikk øker bl.a. vår evne til å

- gjennomskue avsenderens egen fordel av å framstille en sak slik det blir gjort
- vurdere relevans og politisk betydning av publiseringer og uttalelser
- oppdage overflatiskhet og mangel på nyanser i en framstilling
- avsløre fordommer

Relevante spørsmål å stille til en kilde er blant annet såkalte hv-spørsmål:

- Hvilken type kilde, f.eks. sjanger, er det?
- Hvem har skrevet/skapt kilden?
- Hvilken informasjon og hvilke kilder baserer kilden seg på?
- Hvor og når ble kilden til og publisert?
- Hvorfor ble kilden skapt?
- Hva er kildens primære hensikt?
- Hvem retter kilden seg først og fremst til?
- Hva sier kilden noe om og hva tier den om?
- Hvorfor blir noe framstilt på den måten som kilden gjør?

Store norske leksikon har bl.a. disse huskereglene for kildekritikk, der det stilles ja/nei-spørsmål:

“TROVERDIGHET – Er kilden til å stole på?

Ser du hvem som har skrevet innholdet? Er det noen som kan saken godt? Er personen navngitt? Om kilden er anonym, må du undersøke om andre kilder sier det samme.

OBJEKTIVITET – Er kilden nøytral?

Hvorfor skriver kilden om saken? Kan de ha interesser som påvirker innholdet? Dersom kilden skriver om seg selv eller noe de har egen interesse av, er det ofte ikke objektivt og det kan være reklame. Sjekk om andre kilder sier det samme eller kanskje det motsatte.

NØYAKTIGHET – Finner du spor av juks/slurv/unøyaktighet?

Ser teksten gjennomarbeidet ut? Er opplysningene presise? Sjekk opplysningene mot andre kilder som virker seriøse. Sier de det samme?

EGNETHET – Finner du svarene du trenger?

Er dette den beste kilden for å finne ut av det du lurer på? Skriver kilden om det du er på jakt etter eller handler teksten om noe litt annet?” (Erik Bolstad i <https://lillenorske.no/filer/kildekritikk.pdf>; lesedato 01.06.23)

Nettsida <https://kildekompasset.no/>, som noen norske universiteter (bl.a. Universitetet i Stavanger) står bak, hadde i 2023 disse spørsmålene og rådene:

“Er forfatteren troverdig?

Det betyr mye at forfatteren har faglig tyngde og innsikt innenfor fagfeltet for at kilden skal være aktuell for arbeidet ditt.

På internett kan alle publisere det de har lyst til, og terskelen for å publisere er lav. Derfor kan det hende at det du finner på en nettside ikke er skrevet av mennesker med tilstrekkelig innsikt. Informasjonen kan være unøyaktig, mangle nødvendige nyanser, eller være helt feil. Ofte er ikke det som er publisert kvalitetssikret eller godkjent av redaktører eller fagekspertter.

En avisartikkel kan være skrevet av redaktøren, en journalist, eller det kan være et leserinnlegg. En artikkel skrevet av en journalist har høyere kvalitetskrav enn et leserinnlegg har. Redaktøren er ansvarlig for avisen og skal i mange tilfeller gi uttrykk for avisens meninger og politiske ståsted.

Avisartikler bør ikke brukes som hovedkilde, men for å belyse hvordan samtiden har oppfattet og beskrevet en sak. Bruker du aviser som en historisk kilde bør du

være oppmerksom på at avisene på mange måter fungerte som talerør for samfunnstoppene.

Sjekkliste:

Hvilken faglig utdanning og erfaring har forfatteren?

Har forfatteren den rette kompetansen til å uttale seg om emnet?

Har andre godt kvalifiserte personer reist tvil om forfatterens faktagrunnlag eller konklusjoner?

Har forfatteren tilstrekkelig forskningsbakgrunn til å kalle kilden sin vitenskapelig?

Prøv å finne ut hvor forfatteren arbeider. Forskere arbeider som oftest ved universiteter, høyskoler eller forskningsinstitusjoner.

Har forfatteren skrevet mer om samme emne?

Er forfatteren en person, en organisasjon, institusjon eller offentlig etat?

Er forfatteren anonym? Dette kan i så fall svekke kildens troverdighet. [...]

Med hvilken hensikt er kilden skrevet?

Du må vurdere om kilden informerer deg om fakta eller veldokumentert forskning som du kan stole på. Det kan hende forfatteren prøver å overbevise deg om eller selge deg noe uten tilstrekkelig faglig grunnlag. En slik kilde er ofte ensidig og mangler saklighet. Lekkert design kan få kilden til å fremstå mer troverdig enn den i utgangspunktet er. Pass deg for store ord som: den beste, den raskeste, den mest pålitelige, den tryggeste, den flotteste, den største og ikke minst all forskning viser...

Sjekkliste:

Uttaler forfatteren seg om noe han/hun har kunnskap om?

Har forfatteren publisert noe om emnet hos anerkjente utgivere?

Belyser kilden flere sider av temaet som blir presentert?

Er kilden nøytral og saklig, og begrunner den konklusjonene som trekkes?

Skaper emnet debatt (f.eks. klimasaker, helse- og ernæringsaker)? Skaff deg et bredt innblikk som dekker nyhets- og samfunnsdebatten og sjekk hva forskningen sier om emnet.

Informerer kilden om hvilket fagfelt som dekkes og hvilket nivå eller målgruppe den er tilpasset?

Er det oppgitt kilder, og hvordan vurderer du i så fall kvaliteten på disse?”
(<https://kildekompasset.no/kildekritikk/#faq-1>; lesedato 01.06.23)

Biblioteket ved Berkeley University i California har mange av de vanlige rådene, og dessuten disse:

“Do they [de som har skapt et dokument] represent specific gender, sexual, racial, political, social and/or cultural orientations?

[...]

Is it an educational resource? Persuasive?

What (research) questions does it attempt to answer?

Does it strive to be objective?

Does it fill any other personal, professional, or societal needs?

[...]

Is the publication sponsored by any other companies or organizations? Do the sponsors have particular biases?

[...]

What is the scope of coverage?

Is it a general overview or an in-depth analysis?

[...]

Is the author affiliated with any of the authors they're citing?

Are the cited authors part of a particular academic movement or school of thought?

Look closely at the quotations and paraphrases from other sources:

Did they appropriately represent the context of their cited sources?

Did they ignore any important elements from their cited sources?

Are they cherry-picking facts to support their own arguments?

Did they appropriately cite ideas that were not their own?”

(<https://guides.lib.berkeley.edu/evaluating-resources>; lesedato 24.10.23)

Akronymet ROAR gjelder kvalitetskontroll av kilder:

“Reliability

Look for: Knowledgeable and acknowledged author; quality control.

Objectivity

Look for: Objective and balanced sources; absence of conflicts of interest.

Accuracy

Look for: Updated source; extensive, detailed and exact information; documentation and support from other sources.

Relevance

Look for: Relevance to your information need.”

(<https://www.hiof.no/bibliotek/english/how-to-write-a-paper/source-criticism/>;
lesedato 26.09.23)

Kildekritikk innebærer en kvalitativ vurdering av verdien av en kilde. Det er viktig å ta stilling til om informasjonen i kilden virker balansert, dvs. at mange perspektiver kommer fram, eller om den virker énsidig (kun ett perspektiv). Noen kilder baserer seg hovedsakelig på fakta, andre uttrykker primært avsenderens meninger, men i begge tilfellene kan perspektivet være relativt énsidig. Fakta kan plasseres i en kontekst eller tolkes på måter som gjør faktaene mer éntydige enn de kanskje er. Avsenderen kan ha en agenda som presses igjennom og som utvalget av fakta skal underbygge, uten at motstridende fakta tas med. Sammenlign helst kilden med andre kilder om samme emne.

Det er også viktig å vurdere hvem avsenderen er og hva som er hensikten med kilden, hva den prøver å oppnå, f.eks. å bekrefte en oppfatning eller utfordre og forandre en oppfatning. Hvilke egenskaper eller kvalifikasjoner har avsenderen? En professor i historien ved Harvard University fortjener mer tillit enn en hobbyhistoriker. Men hobbyhistorikeren kan ha ideer og perspektiver som er verdifulle og som historieprofessoren mangler. Ingen er i utgangspunktet diskvalifisert fra å komme med viktig informasjon, men hvilken bakgrunn avsenderen har og eventuelt hvilken institusjon avsenderen er tilknyttet, kan være svært viktig for å vurdere pålitelighet. Slike faktorer kan undersøkes gjennom å søke på avsenderens navn og institusjonstilhørighet. Hvilke andre kilder har avsenderen publisert? Hvordan har disse kildene blitt omtalt av fagpersoner og andre? Hva er eventuelt kontroversielt ved avsenderen?

Mange kilder publiseres via forlag og tidsskrifter. Forlag og tidsskrifter har sine profiler og prioriteringer, og de kan ha en godt eller dårlig renommé. Kilder som er såkalt fagfellelvurdert, dvs. vurdert av eksperter før publisering, er sannsynligvis mer troverdige enn kilder som ikke er det. Men kilder som har et dårlig rykte, f.eks. for rasisme eller sexisme, kan være svært viktige historiske kilder. Og kilder som en gang var marginale og uvesentlige, kan på et senere tidspunkt bli svært viktige. Gjennom forskning og publisering er det mulig å endre statusen til en kilde, f.eks. fra å være glemt eller mistenkeliggjort, til å bli viktig for forståelsen av et fenomen.

Hvor gammel er kilden? På noen områder er det en rivende utvikling i kunnskapsutviklingen, slik at kilder som er et par år gamle, kan inneholde foreldet og ikke lenger gyldig informasjon. Finnes det nyere stoff om samme tema? Gamle kilder kan imidlertid være høyst relevante, så en gammel kilde er ikke som sådan uviktig. Det må vurderes fra tilfelle til tilfelle om en forholdsvis gammel kilde ikke lenger

er verdifull (bortsett fra å ha historisk verdi ved å dokumentere hva som en gang var en oppfatning). Gamle kilder som er utgitt på nytt (f.eks. en kilde fra 1930-tallet som er publisert på nytt på 1990-tallet) kan bli oppfattet som publisert nærmere vår tid hvis første publisering ikke er tydelig markert i kilden. Og er kilden relativt fullstendig eller bare et utdrag fra et mye mer omfattende dokument?

“Topic areas of continuing and rapid development, such as the sciences, demand more current information. On the other hand, topics in the humanities often require material that was written many years ago. At the other extreme, some news sources on the Web now note the hour and minute that articles are posted on their site.”
(https://guides.library.cornell.edu/critically_analyzing; lesedato 24.10.23)

En primærkilde stammer umiddelbart fra den tiden som den gir informasjon om, mens en sekundærkilde har tidsdistanse til informasjonen den gir. Sekundærkilder rommer ofte synspunkter på, tolkninger av og meninger om det som står i primærkilder. Sekundærkilder er spesielt viktige når det ikke finnes primærkilder, men sekundærkilder har ofte den ulempen at de har meninger om og tolkninger av primærkilder som det er vanskelig å ta stilling til uten å kjenne godt til primærkildene. Det kan bli mange lag av referanser som blir nesten ugjennomtrengelige: Hvordan skal jeg i dag oppfatte en tekst av den greske filosofen Platon når den blir beskrevet i en tekst av en marxistisk filosof som i år 1995 skrev om en tysk dikter fra 1600-tallet sin oppfatning av Platons tekst? Uansett er det viktig å være klar over om en kilde først og fremst er en primær- eller sekundærkilde.

“[D]en klassiske kildekritikken [var] en prosess som innebar å ta stilling til tre spørsmål knyttet til nærhet til begivenhetene, og om kilden sa noe om perioden før kildens kontekst, eller den samtidige konteksten til kilden. Det første spørsmålet ga begrepsparet *primær- og sekundærkilde*. Enkelt forklart bygger sekundærkilder på primærkilder, slik at primærkildene er de som står nærmest de begivenhetene som undersøkes. Kildekritiske spørsmål stilles for å bestemme hvilken kilde som er mest direkte knyttet til begivenhetene. Det er imidlertid ikke like lett å identifisere nettopp hvilken kilde som er primærkilde, og hvilken som er en sekundærkilde. Forholdet mellom primær- og sekundærkilde handler altså om hvilken som står nærmest begivenhetene vi studerer, men den personen som står bak kilden var ikke nødvendigvis selv til stede under begivenhetene. I den klassiske kildekritikken var derfor skillet mellom *førstehåndskilde* og *andrehåndskilde* også viktig. Spørsmålet som stilles i denne sammenhengen er om en person (kilden) selv har sett, hørt eller deltatt i begivenhetene. I så fall regnes denne som en førstehåndskilde. Dersom personen (kilden) selv har hørt om begivenhetene, men ikke bevitnet de selv, regnes dette som en andrehåndskilde. Det er altså mulig at en primærkilde er en andrehåndskilde. Det tredje spørsmålet handlet om begrepene *levning* og *beretning*, som først ble introdusert av [danske Kristian] Erslev. Litt forenklet kan vi si at å bruke en kilde som en levning innebærer at vi anvender kilden til å si noe om tiden og konteksten kilden er laget i. Det vil si at vi for eksempel bruker Snorres *Heimskringla* til å si noe om Snorres egen tid med utgangspunkt i hva hans stil,

språk og fokus sier om den konteksten han skrev innenfor. Om vi bruker kilder som beretninger bruker vi dem til å si noe om det som ligger utenfor konteksten kilden er skapt i. Oftest vil dette si at kilden sier noe om faktiske hendelsesforløp. Alle kilder er levninger, men ikke alle kan anvendes som beretninger.” (Jan Frode Hatlen i <https://www.norghistorie.no/studere-fortid/historie/2042-Kildekritikk-og-kildegransking.html>; lesedato 09.10.23)

Når du søker etter kilder, har du nesten alltid ett behov. Du leter etter kilder som kan fylle dette behovet, tilfredsstill din interesse eller gi svar på din problemstilling (eller i det minste bidra til å gi svar på problemstillingen). Det er viktig å være klar over hvordan et fokus vil være med på å bestemme hvilke kilder som er viktige og relevante. Noen ganger kan det du trenger være harde fakta, andre ganger god argumentasjon for eller imot noe, eller observasjoner av et mer eller mindre sjelden fenomen.

“Is this a first edition of this publication or not? Further editions indicate a source has been revised and updated to reflect changes in knowledge, include omissions, and harmonize with its intended reader’s needs. Also, many printings or editions may indicate that the work has become a standard source in the area and is reliable.” (https://guides.library.cornell.edu/critically_analyzing; lesedato 24.10.23)

“Is the information covered fact, opinion, or propaganda? It is not always easy to separate fact from opinion. Facts can usually be verified; opinions, though they may be based on factual information, evolve from the interpretation of facts. Skilled writers can make you think their interpretations are facts.” (https://guides.library.cornell.edu/critically_analyzing; lesedato 24.10.23)

“Are the ideas and arguments advanced more or less in line with other works you have read on the same topic? The more radically an author departs from the views of others in the same field, the more carefully and critically you should scrutinize his or her ideas. [...] Is the language free of emotion-arousing words and bias? [...] Is the author’s argument repetitive?” (https://guides.library.cornell.edu/critically_analyzing; lesedato 24.10.23)

“Locate critical reviews of books in a reviewing source [...] Is the review positive? Is the book under review considered a valuable contribution to the field? Does the reviewer mention other books that might be better? If so, locate these sources for more information on your topic. Do the various reviewers agree on the value or attributes of the book or has it aroused controversy among the critics?” (https://guides.library.cornell.edu/critically_analyzing; lesedato 24.10.23)

Forskere ved det tekniske universitetet i Berlin har delt inn i ulike typer kilder: Skriftkilder er alle tekster, f.eks. et skriftlig notat, en bok, et brev og en regning. Sakkilder er gjenstander/objekter, f.eks. en dampmaskin, et skjelett og en sko. Det skilles også mellom kilder i ulike medier, slik som visuelle kilder (fotografier,

filmer, kart, plakater m.m.), lydlig kilder, audiovisuelle kilder osv. En type kilde har blitt kalt egodokumenter, og omfatter dagbøker, brev, memoarer m.m. (<https://www.static.tu.berlin/fileadmin/www/10002001/Leitfaden-Quellenkritik-1.pdf>; lesedato 26.09.23).

Den tyske historikeren Johann Gustav Droysen skilte mellom tradisjonskilder og restkilder, som gjelder hensikten bak at kilden er bevart. Tradisjonskilder ble skapt for å bli bevart for ettertiden, mens restkilder derimot har blitt til som del av hverdagsaktiviteter uten tanke på at de skulle bevares for ettertid.

Kilder er alltid åpne for tolkning. De er spor etter fortidens hendelser og oppfatninger, ikke selve fortiden. Ingen kilde er helt objektiv, den har alltid et perspektiv som kunne vært annerledes. Og kildene er oftest komplekse. Avhengig av hvilke spørsmål vi ønsker at kildene skal gi svar på, kan samme kilde gi forskjellige svar.

Mange kilder har blitt oppbevart gjennom århundrer. Og ikke bare oppbevart, men katalogisert, bearbeidet og på andre måter preget av menneskers innflytelse. De har blitt plassert inn i stadig nye kontekster som har betydd mye for hvordan de har blitt oppfattet.

Det finnes i mange tilfeller enorme mengder kilder om en sak, flere enn noe menneske kan studere i løpet av et langt liv. Hvilke kilder bør da velges/vektlegges og hvorfor akkurat de kildene?

“The following principles are cited from two Scandinavian textbooks on source criticism, Olden-Jørgensen (1998) and Thurén (1997) written by historians:

- Human sources may be relics (e.g. a fingerprint) or narratives (e.g. a statement or a letter). Relics are more credible sources than narratives.
- A given source may be forged or corrupted; strong indications of the originality of the source increases its reliability.
- The closer a source is to the event which it purports to describe, the more one can trust it to give an accurate description of what really happened.
- A primary source is more reliable than a secondary source, that is more reliable than a tertiary source and so on.
- If a number of “independent” sources contain the same message, the credibility of the message is strongly increased.
- The tendency of a source is its motivation for providing some kind of bias. Tendencies should be minimized or supplemented with opposite motivations.

- If it can be demonstrated that the witness (or source) has no direct interest in creating bias, the credibility of the message is increased.” (<https://en-academic.com/dic.nsf/enwiki/1246174>; lesedato 09.10.23)

“Being critical with sources is a basic element of social and cultural research; regardless of whether historical or contemporary subjects are studied. Highly developed in historical research in particular, source criticism signifies a basic epistemological practice of academic knowledge production, which may be best described as a reflection of range and scope of what can be known from a particular source in a particular research context, such as a church register, a newspaper, a play, etc. Sources and the criticism of them thus include all forms of social and cultural forms of articulation from oral, textual, material, and interactional to performative representations that become part of data collection in empirical research. Source criticism reflects the nature of the reality, which is constructed in a particular type of source.” (<https://www.herma.uni-hamburg.de/en/websci-workshop/description.html>; lesedato 09.10.23)

“Se nøye på nettadressen. Falske nyheter kan forsøke å etterlikne kjente nettsteder. Hvis bilder er manipulerte eller tatt ut av kontekst, kan det være tegn på at kilden ikke er til å stole på. [...] Hvis det er informasjon som er for god til å være sann, er den gjerne det.” (<https://tenk.faktisk.no/undervisningsopplegg/introduksjon-til-kildekritikk>; lesedato 26.09.23)

Med utbredelsen av kunstig intelligens blir det stadig mer usikkert om et dokument er skapt av et menneske eller av programvare. Utviklingen av digital teknologi gjør dessuten såkalt “deep fake” til et problem. For eksempel kan en video vise et intervju med en politiker, der det ser og høres helt ekte ut, men politikeren aldri har gitt intervjuet.

Litteraturliste (for hele leksikonet): <https://www.litteraturogmedieleksikon.no/gallery/litteraturliste.pdf>

Alle artiklene i leksikonet er tilgjengelig på <https://www.litteraturogmedieleksikon.no>